

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

Moralne osnove anarhizma

Petar Kropotkin

Petar Kropotkin

Moralne osnove anarhizma

1890.

„La morale anachiste“, *La Révolté*, 1890.

Prevela Jugoslava Široka. Preuzeto iz Petar Kropotkin, *Anarhizam i moral*, Prosveta, Beograd, 1984, str. 118–159.

anarhisticka-biblioteka.net

1890.

Sadržaj

I	5
II	9
III	14
IV	17
V	21
VI	24
VII	30
VIII	35
IX	41

moralnih ideja koje nastaju u narodu i kod pojedinih mislilaca. Taj moral neće imati karakter prinude. On će se odlučno odreći toga da od ljudi pravi kalupe sa apstraktnim idejama, kao što više neće da ih oblikuje putem religije, zakona i vlasti. On će dati punu i apsolutnu slobodu ličnosti. Ograničiće se na konstatovanje činjenica i, prema tome, pretvoriće se u nauku. Ta nauka će reći čoveku: ako ne osećaš u sebi dovoljno snage, ako ih imaš upravo onoliko koliko je potrebno za održavanje jednoličnog života, bez jakih utisaka i velikih radosti, ali i bez velike nesreće, tada se pridržavaj prostog principa pravične jednakosti. U uslovima jednakosti pronaći ćeš, u krajnjoj liniji, najveću moguću sreću koja odgovara tvojim osrednjim snagama.

Ali, ako u tebi ima mladalačkog entuzijazma, ako ti želiš da živiš i uživaš punim životom koji ključa, tj. da upознаš više zadovoljstvo o kome može da mašta samo živo biće – budi jak i energičan u svim svojim delovanjima.

Širi oko sebe život. Upamti da lagati, obmanjivati, služiti se lukavstvom, praviti intrige, znači unapred priznati svoju slabost. Postupaj tako ako hoćeš, ali unapred znaj da će te ljudi tada videti kao sitnog, bednog i slabog čoveka, i odnosiće se prema tebi u skladu sa tim. Ne huli na čovečanstvo ako na taj način sam parališeš svoju aktivnu snagu.

Naprotiv, budi jak! Svaki put kada budeš svedok nepravde, bila to nepravda u životu, laž u nauci ili patnja koju neko trpi, protestuj protiv nepravde i obmane. Bori se! Život jeste borba, i utoliko je intenzivniji ukoliko je borba žešća. Tada ćeš moći da kažeš da si živeo i nećeš menjati ni nekoliko časova takvog života za cele godine tavorenja u gnjiloj močvari.

Bori se i da bi pružio drugima mogućnost da žive punim životom koji ključa. Veruj da ćeš u toj borbi postići tako velike radosti kakvih nema ni na jednom drugom poprištu.

To je sve što ti nauka o moralnosti može reći. Izbor je u tvojim rukama.

egoističkih i altruističkih osećanja. Za nepokolebljivog čoveka takvi kompromisi ne postoje.

Evo kako je stvarno: Kada mi, u savremenim uslovima pokušavamo da izgradimo svoj život u skladu sa svojim principima jednakosti, osećamo da se oni ruše na svakom koraku.

Koliko god da su skromni naši ručkovi i stanovi, mi smo svejedno Rotšildi u poređenju sa onim ko traži prenoćište pod svodom mosta i nema ni suvog hleba. Kako god da se malo prepuštamo intelektualnim i umetničkim zadovoljstvima, mi smo opet Rotšildi u poređenju sa milionima ljudi zarobljenih fizičkim radom, kojima su uživanja u naukama i umetnostima nepristupačna, i koji će završiti svoj život ne okusivši ta velika zadovoljstva. Mi shvatamo da princip jednakosti nismo doveli do njegovog logičnog završetka. Ali, mi nećemo sklapati kompromise sa ovim uslovima. Oni nas muče, mi se protiv njih bunimo, postajemo revolucionarni. Mi ne možemo da se mirimo sa onim protiv čega protestujemo. Zato odbacujemo svaki kompromis, čak i primirje, i zavetujemo se da se do kraja borimo protiv tih uslova. To više nije kompromis. Nepokolebljivom čoveku nepotrebni su kompromisi koji bi mu omogućili da mirno spava, dok se sve ne sredi samo od sebe.

* * *

Najzad smo došli do kraja ove etide.

Već smo napomenuli da postoje epohe u kojima se oštro menjaju shvatanja o moralnosti. Postaje jasno da je ono što je smatrano moralom bilo u stvari duboko nemoralno. U jednom slučaju, posredi su običaji i tradicije koji su nemoralni u samom korenu, u drugom – moral sazdan radi čuvanja interesa samo jedne klase. Mi sve to odbacujemo kličući: „Dole moral!“ i počinjemo da smatramo za svoju dužnost izvršavanje nemoralnih postupaka. Mi pozdravljamo takve epohe. To su periodi kritike. Oni su najbolji znak da se u društvu odigrava ozbiljan rad ideje i stvara moralnost višeg reda.

Oslanjajući se na istraživanja o ljudima i životinjama, pokušavali smo da izrazimo kakav će moral da postane. Videli smo konture

I

Istorija ljudske misli podseća na oscilovanje klatna. To oscilovanje traje već vekovima. Posle dugog perioda sna započinje buđenje. Misao se oslobađa, kida lance kojima su je sputavale sve zainteresovane strane – *vlast, crkva i zakon*. Ona oštro kritikuje sve čemu su je učili i razgolićuje ništavnost religioznih, političkih, pravničkih i društvenih predrasuda, na čijem je krilu tavorila. Usmerivši svoja traganja nepoznatim putevima, ona obogaćuje naša saznanja neočekivanim otkrićima, izgrađuje nove nauke.

Ali, okoreli neprijatelji ideja – vlast, zakon i religija – brzo se oporavljaju od poraza. Oni postepeno koncentrišu svoje rasute snage, obnavljaju svoja verovanja i zakone prilagođavajući ih novim potrebama. Koriste se ropskom pokornosti (karaktera i misli), koju su sami odgajili, kratkotrajnom dezorganizacijom društva i iskorišćavaju težnju ka spokojstvu jednih, žudnju za bogatstvom drugih i izneverene nade trećih (naročito te izneverene nade), da bi se iznova prihvatili zadatka i u svoje ruke uzeli vaspitanje dece.

Dečiji um je tako slabašan. Lako ga je pokoriti strahom. Upravo to oni iskorišćavaju. Čine dete plašljivim, a onda mu govore o strahotama pakla, prikazuju mu sliku stradanja duše. Odmah zatim govore o užasima revolucije, iskorišćavaju teške sudbine revolucionara, da bi od deteta stvorili „prijatelja poretka“. Sveštenik ga uči ideji zakonitosti da bi se lakše pokoravalo onome što ovaj naziva božanskim zakonom. Advokat mu govori o božanskom zakonu da bi se lakše povinivalo građanskim zakonima. Na taj način misli budućeg pokolenja poprimaju religiozni pečat, pečat apsolutizma i ropstva istovremeno, jer apsolutizam i ropstvo uvek idu ruku pod ruku, prema moći navike na pokornost, za šta imamo dovoljno primera i među našim savremenima. U ovim periodima sna, pitanja morala retko se preispituju. Ona se zamenjuju religioznim običajima i pravničkim licemerjem. Kritika izostaje. Svi su indiferentni, predaju se moći navike. Ustanovljeni moralni kodeks ne stvara ni strasne sledbenike, niti strasne protivnike. Svi se trude, prema svo-

jim mogućnostima, da svoje ponašanje usaglase sa onim što bno tobože propisuje. Moralni nivo društva se sve više srozava. Tako dolazimo do etike svakog starog režima, od etike Rimljana iz doba propadanja, do morala koji karakteriše kraj buržoaskog režima.

Sve što je u čoveku bilo dobro, uzvišeno, velikodušno i nezavisno, postepeno otupljuje i rđa, kao nož koji dugo nije upotrebljavan. Laž postaje vrlina, banalnost – obaveza. Zgrtati bogatstva, hvata ti trenutke naslade, tračiti dragocenosti uma, osećanja i energije bilo kako – eto šta postaje parola bogatih slojeva, kao i većine siromašnih kojima je ideal da izgledaju kao buržuj. Tada pokvarenost vladajuće klase – sudija, sveštenika i više ili manje imućnih slojeva – toliko revoltira da konačno pokreće klatno u suprotnom smeru.

Omladina se postepeno emancipuje i odbacuje sve predrasude. Obnavlja se kritika. Na početku se misao budi kod pojedinaca, a zatim, neprimetno, buđenje zahvata masu. Stvara se pritisak. Rasplamsava se revolucija.

* * *

U takvim vremenima uvek se na scenu vraćaju pitanja etike. U umu oslobođenom religioznog užasa rađa se pitanje: „Zašto treba da se pridržavam principa ovog licemernog morala?“, „Zašto bilo koji moral treba da bude obavezan?“

Tada pokušavamo da shvatimo moralno osećanje, sa kojim se susrećemo na svakom koraku a ne umemo da objasnimo njegovu prirodu. Objašnjenje će biti pronađeno tek onda kada ljudi prestanu da moralno osećanje smatraju privilegijom ljudske prirode i spuste se do životinja, biljaka i stena da bi shvatili njegovu suštinu. Pri tome se nastavljaju pokušaji da pronađeni odgovor bude u skladu sa rezultatima savremene nauke.

Treba li da naglasimo da, što se više potkopavaju osnove vladajućeg morala, ili, tačnije, licemerja koje ga zamenjuje, to se više podiže moralni nivo društva? Upravo u ovakvim periodima kritike i potpunog poricanja moralnog osećanja, ono se najbrže i najuspešnije razvija. Ono raste, podiže se i usavršava.

* * *

Uopšteno govoreći, moralisti koji su svoje sisteme izgradili na tobožnoj protivrečnosti egoističkog i altruističkog osećanja, krenuli su pogrešnim putem. Kada bi ta protivrečnost stvarno postojala, i kada bi dobro individue stvarno bilo suprotno dobru vrste, ljudski rod ne bi mogao da postoji i nijedna životinjska vrsta ne bi dostigla današnji stepen u svome razvoju. Da svaki mrav ne oseća intenzivno zadovoljstvo radeći za blagostanje mravinjaka, mravinjaci ne bi mogli da postoje a mravi ne bi bili ovo što su – najrazvijeniji insekti, bića čiji je mozak, jedva vidljiv kroz uveličavajuće staklo, obdaren gotovo istom moći kao mozak osrednjeg čoveka. Kada pticama letenje, briga oko potomstva i zajedničke akcije kojima se brane od grabljivica ne bi bili veliko zadovoljstvo, one ne bi dostigle današnji nivo i klasa ptica bi umesto da napreduje nazadovala.

Kada Spenser govori o dolasku vremena u kome će se dobro individue spojiti sa dobrom vrste, on zaboravlja da ne bi, da ti interesi nisu uvek isti, evolucija životinjskog carstva bila moguća. Istina, uvek je, kako u carstvu životinja, tako i u ljudskom rodu, bilo mnogo pojedinaca koji nisu shvatili da je dobro individue i vrste u suštini isto. Nisu shvatili da život individue, pošto je njegov glavni cilj intezivnost, zahteva da se to ostvari u maksimumu socijalnosti, u najvećem mogućem identifikovanju svoga „ja“ sa ostalima. To je bio nedostatak uma i razumevanja. Uvek su postojali ograničeni ljudi i budale. Ali nikada, ni u jednom istorijskom periodu, dobro individue nije bilo suprotno dobru zajednice. Oni su uvek bili isti, i oni koji su to shvatili bolje od drugih, mogli su da uživaju najpotpuniji život.

* * *

Protivrečnost između egoizma i altruizma, sa našeg gledišta, jeste besmislena. Zato mi i ne govorimo o kompromisima koje bi, ako je verovati utilitaristima, ljudi stalno pravili kolebajući se između

škole i kojima su nam probili uši. Do sada ih u svojoj etidi nismo ni pominjali, jer ne vidimo razliku koju su engleski moralisti pokušavali da povuku između njih.

Šta zastupamo, egoizam ili altruizam, kada kažemo: „postupaj prema drugima onako kako želiš da postupaju prema tebi“?

Ili, kada se postavimo više i kažemo: „Sreća svakog pojedinca tesno je povezana sa blagostanjem okoline; istina, moguće je neko vreme osećati se relativno srećnim i u društvu izgrađenom na nesreći drugih, ali je ta sreća kao peščana kula. Ona ne može da bude trajna, i najbeznačajniji uzrok može da je sruši. Ona je potpuno ništavna u poređenju sa srećom koja je moguća među ravnopravnima. Prema tome, naš postupak će biti dobar ako ima za cilj opšte dobro.“ Da li propovedamo egoizam ili altruizam kada ovo govorimo? Ne, mi samo konstatujemo činjenicu.

Šta mislimo kada, parafrazirajući Gijoa, kažemo: „ako ceniš zadovoljstvo koje donosi pun, celovit i plodonosan život, budi jak i hrabar, ispoljavaj snagu i uzvišenost u svim svojim delovanjima, razvijaj svoj život u svim pravcima, sakupljaj što više energije i trudi se da budeš što društveniji i druželjubiviji. Uvek se rukovodi visoko razvijenim umom i stupaj u borbu. Ne boj se rizika, u riziku je svojevrсна draž. Uloži sve svoje sposobnosti, ne štedeći svoje snage, jer ih za sve što smatraš velikim i lepim imaš dovoljno. Tada ćeš doživeti najveću moguću sreću. Sjedini se sa masom i tada ćeš, šta god da ti se dogodi u životu, osećati da su srca svih koje poštuješ uz tebe, a protiv tebe su srca onih koje prezireš.“ Zastupamo li altruizam ili egoizam?

Boriti se, ići u susret opasnosti, bacati se u vodu spašavajući ne samo čoveka već i mačku, hraniti se suvim hlebom da bi se završile nepravde koje revoltiraju, shvatiti svoju solidarnost sa onima koji zaslužuju ljubav i osećati da i oni tebe vole – sve ovo možda izgleda nemoćnom filozofu kao žrtva, ali za muškarca i žene pune energije, snage, hrabrosti, mladosti, u tome je sva radost postojanja. Šta je to, egoizam ili altruizam?

* * *

Primer za to možemo naći u XVIII veku. Još 1723. godine g. Mandevil (Mandeville), autor koji je skandalizovao Englesku svojom „Basnom o pčelama“ i njenim slobodnim tumačenjima, otvoreno je napadao društveno licemerje koje je važno za moral. On dokazuje da je takozvana moralnost postojećih običaja samo maska licemerja i da strasti, koje se tobože kontrolišu vladajućim moralnim kodeksom, u stvari postaju utoliko pogubnije ukoliko ih kodeks više ograničava. Slično Furijeu, on je zahtevao potpunu slobodu ispoljavanja strasti, da se one ne bi izrodile u istu količinu poroka. Nastanak moralnih ideja u čovečanstvu objašnjavao je povlađivanjem onima koji su bili zainteresovani za to pitanje (roditeljima i vladajućim klasama), čime je platio danak nedostatku znanja iz zoologije u to vreme. Svima je poznata energična kritika ideje moralnosti koju su dali škotski filozofi i enciklopedisti. Poznati su anarhisti iz 1793. godine. Svi znaju ko je imao razvijenije osećanje moralnosti – pravnici, patriote i jakobinci koji su veličali princip prinude i moralnu sankciju vrhovnog bića, ili – ateisti-herbertisti koji su, kao Gijo (Guyau), odbacivali i prinudu i moralnu sankciju.

* * *

„Zašto treba da budem moralan?“ – to pitanje su sebi postavljali racionalisti XII veka, filozofi XVI, mislioci i revolucionari XVIII veka. Kasnije mu se ponovo vraćaju engleski utilitaristi (Bentam i Mil), nemački materijalisti, kao Bihner (Buchner), ruski nihilisti 1860-ih i 1870-ih godina, mladi osnivač anarhističke etike, na žalost prerano umrli Gijo. Isto pitanje sada postavljaju mladi francuski anarhisti.

* * *

I stvarno, zašto?

Pre trideset godina ovim pitanjem se oduševljavala ruska omladina. „Ja se sada ponašam nemoralno“ – govori mladi nihilista svome prijatelju, ilustrujući prvom pogodnom činjenicom svoje uzburkane misli – „i ispašću nemoralan. Ali, zašto i da ne postupim nemoralno? Da li zato što to zahteva Biblija? Pa Biblija je samo skup vavilonskih i judejskih predanja i ništa više. To su tradicije nastale slično Homerovim spevovima, pesmama Baska ili mongolskim legendama! Zar treba da se vratim na duhovni nivo poluprimitivnih naroda Istoka?“

„Zar ću biti moralan zato što mi Kant govori o *kategoričkom imperativu*, o tajanstvenoj zapovesti koja niče u dubini moga ja i nalaže mi da budem moralan? Ali zašto taj „kategorički imperativ“ ima više prava na moje postupke nego onaj koji mi s vremena na vreme nalaže da se napijem? Cela stvar je u reči. Samo reči! Zar to nije isto kao što su Praviđenje i Sudbina samo reči, izmišljene da sakriju naše neznanje.“

„Ili treba da budem moralan da bih učinio zadovoljstvo Bentamu, koji me ubeđuje da ću biti srećniji ako se, spašavajući prolaznika koji je pao u vodu, sam udavim, nego ako budem gledao kako se on davi?“

„Ili još možda zato što sam dobio ovakvo a ne drukčije vaspitanje? Zato što me moralnosti učila moja mati? Zar onda ne treba i da padam ničice pred svakom slikom koja predstavlja Hrista i Madonu, da poštujem kralja ili cara, da se klanjam sudiji, koga smatram za varalicu! I sve to zato što me moja majka, veoma dobra ali veoma neuka, kao sve naše majke, naučila gomilu gluposti.“

„Ovo su samo predrasude i ja ću se truditi da ih, kao i sve ostale, odbacim. Ako mi je odvratno da budem nemoralan, ja ću se naterati da ne budem takav, kao što sam se u detinjstvu trudio da se ne plašim mraka, groblja, priviđenja i mrtvaca, kojima su mi ulivali strah. Učiniću to da bih slomio oružje religije, ili bar zato da bih protestovao protiv licemerja, nametnutog u ime reči kojom su krstili moralnost.“

Ali, uporedo sa njima postoje ljudi kojima je dostupan viši ideal. Obično životarenje prestaje da ih zadovoljava. Njih revoltiraju ropstvo, laž, nepoštenje, intrige u ljudskim odnosima. Zar onda oni mogu da postanu lažovi, tirani ili tlačitelji? Oni predviđaju kako bi život mogao da bude lep kada bi se među ljudima uspostavili bolji odnosi. Oni osećaju da imaju snage potrebne da uvek uspostavlja ju te bolje odnose sa onima koje susreću na svome putu. Oni su postigli ono što nosi ime ideala.

Odakle potiče taj ideal? Na koji se način on stvara? Da li putem nasleđivanja, s jedne, i životnih utisaka, s druge strane? Mi o tome ne znamo ništa. Možemo samo da napišemo više ili manje tačnu istoriju nastanka ideala u svojim životima. Ali, on je svejedno tu. Menja se, napreduje ili podleže spoljašnjim uticajima, ali uvek ostaje živ.

Dakle, život se pokazuje kao zdrav, plodonosan, bogat osećanjima samo onda kada odgovara idealu. Pokušajte da postupite u suprotnosti sa vašim shvatanjima i osetićete razdvajanje svog života; on će izgubiti svoju celovitost, snagu. Ubrzo ćete izgubiti moć neposrednog odlučivanja koju ste nekada posedovali. Postaćete razbijeno biće.

Tu nema ničeg tajanstvenog ako posmatrate čoveka kao nešto složeno, sastavljeno od samostalnih nervnih i moždanih centara. Probajte da se kolebate između različitih osećanja koja se u vama sukobljavaju i narušićete ravnotežu svog organizma. Pretvorićete se u bolesnog, bezvoljnog čoveka. Intenzitet života će se smanjiti i beskorisno ćete početi da tražite kompromise. Više nećete biti onaj celovit, snažan i zdrav čovek kao onda kada su se vaša delovanja potpuno slagala sa stvarnim zaključcima vašeg uma.

IX

Pre nego što izvedemo zaključak, da kažemo nekoliko reči o altruizmu i egoizmu, ta dva termina koje smo nasledili od engleske

lišena razvijene osećajnosti, donosi suve plodove u liku naučnika koji samo zadržava progres nauke. Najzad, osećanje koje nije dovelo do dovoljno širokim umom, rađa najčešće one žene koje se žrtvuju nekoj životinji dajući joj svu svoju ljubav.

Život treba da obiluje istovremeno i umom, i osećanjem i voljom, da bi stvarno bio plodotvoran. Ali, tada ta raznovrsna plodnost i jeste život, onaj koji jedini zaslužuje to ime. Onaj kome je život samo jednom zasjao, ne bi dao ni tren takvog života za cele godine vegetiranja. Ko nikada nije pio sa ovog živog izvora samo je prevremeni starac, ništavilo, biljka uvela pre nego što se rascvetala.

„Ostavimo odumirućoj generaciji *fin de siecle* takav život, koji i ne zaslužuje naziv života“, kliče omladina koja želi da živi i oko sebe širi život. I uvek, kada društvo tek počne da se raspada, složni pritisak omladine ruši trošne ekonomske, političke i moralne forme i neguje novi život. Zato nije strašno ako neke ličnosti poginu u toj borbi. Životni puls nastavlja da kuca. Život se kreće napred. Za onog koji je poginuo, živeti je značilo cvetati, zato ga nikakve posledice nisu plašile i on ne bi zažalio.

* * *

Ali, da ostavimo herojske epohe ljudske istorije. Razmišljajmo samo o svakodnevnom životu. Zar se može nazvati životom onaj život koji se kosi sa našim idealima? U naše vreme o idealima se često govori prezrivo. To je razumljivo. Ideal je tako često mešan sa njegovim hrišćanskim i budističkim jeresima. Njega su tako često zloupotrebljavali, da bi obmanjivali naivne, da je takva reakcija potrebna i korisna. Mi bismo takođe želeli da reč „ideal“, toliko već uprljanu, zamenimo nekom koja više odgovara novim idejama.

Ali, ma koju reč upotreбили, činjenica ostaje ista: svako ima svoj ideal; i Bizmark je imao svoj, ma koliko on izgledao fantastičan u svojoj formulaciji „ognjem i mačem“. Svaki buržuj ima svoj ideal, makar u obliku srebrne kade Gambete, njegovog kuvara Trompeta i mnoštva robova koji treba da isplate izdatke na kuvara i kadu.

* * *

Tako je razmišljala ruska omladina kada je raskidala sa predrasudama starog sveta i podizala zastavu nihilizma, ili, tačnije, filozofije anarhizma: „Ne klanjati se nikakvom autoritetu, ma kako da je on veliki. Ne prihvatati nijedan princip dok nije proveren razumom.“

Nepotrebno je dodati da je nihilistička omladina, bacivši u staro gvožđe učenje o moralnosti svojih očeva i spalivši sve sisteme moralnosti, odnegovala u svojim nedrima zametak novog moralnog ponašanja. Ono je beskrajno uzvišenije od svega što su njihovi očevi praktikovali pod tutorstvom Jevanđelja, „svesti“, „kategoričkog imperativa“ ili „razumno shvaćene dužnosti“ utilitarističke škole.

Ali, pre nego što odgovorimo na pitanje: zašto ja treba da budem moralan, pogledajmo, ipak, da li je ono pravilno postavljeno. Analizirajmo motive ljudskih postupaka.

II

Kad su naši preci pokušavali da shvate koji impuls nagoni čoveka da postupi ovako ili onako, razmišljali su veoma jednostavno. Do danas su sačuvane katoličke ikone koje prikazuju kako su oni to zamišljali. Čovek ide poljem i uopšte ne primećuje da mu na levom ramenu sedi đavo, a na desnom anđeo. Đavo ga navodi na zlo, a anđeo se trudi da ga od toga odvraća. Ako pobedi anđeo i čovek ostane čestit, prihvataju ga druga tri anđela i odnose na nebo. Tako je sve slikovito objašnjeno.

Stare dadilje, odlično upućene u te stvari, reći će vam da dete ne smete nikada da stavite u postelju a da mu ne raskopčate okovratnik košulje. Na dnu vrata treba ostaviti otkriveno udobno mestašće gde bi mogao da se ugnjezditi anđeo čuvar. U protivnom, đavo će mučiti dete čak i u snu.

Ovakva naivna razmišljanja iščezavaju. Ali, iako stari termini nestaju, suština ostaje ista. Prosvećeni rod ne veruje više u đavola, ali, pošto njegove ideje nisu razumnije od verovanja starih dadilja,

on licemerno prikriva đavola i anđela sholastičkim brbljanjem koje su počastili imenom filozofije. Umesto „đavo“, sada govore „telo“ ili „strasti“. „Anđeo“ je zamenjen rečima „savest“ ili „duša“, „odraz misli boga-tvorca“ ili „velikog graditelja“, kako govore frank-masoni. Ali, ljudski postupci i dalje su predstavljeni kao rezultat borbe dva neprijateljska elementa i, kao i ranije, čoveka smatraju čestitim ukoliko jedan od elemenata – duša ili savest, pobeđuje češće nego drugi – telo ili strast.

Nije teško shvatiti zapanjenost naših dedica kada su engleski filozofi, a zatim i enciklopedisti, počeli da, nasuprot tim primitivnim koncepcijama, ubeđuju da đavo i anđeo nemaju nikakve veze sa ljudskim postupcima, već da sve čovekove postupke, dobre ili loše, korisne ili štetne, pokreće jedan motiv – težnja ka zadovoljstvu.

Cela religiozna bratija, a naročito mnogobrojno pleme fariseja, zavapili su zbog nemoralnosti. Anatemisali su ove mislioce i zasuli ih raznim uvredama. Kada su se nešto kasnije, već u toku ovog veka, tim idejama vratili Bentam, Džon Stjuart Mil, Černiševski i mnogi drugi, i kada su počeli da tvrde i dokazuju da je egoizam, ili težnja ka zadovoljstvu, zajednički motiv svih naših postupaka, prokletstvo se ponovilo dvostrukom jačinom. Dela su dočekana prećutnom zaverom, a njihovi autori proglašeni za neznalice.

* * *

Šta, međutim, može da bude tačnije od ove teze? Evo čoveka koji otima detetu poslednji zalogaj hleba. Svi jednodušno zaključuju da je on užasan egoista, da ga vodi isključivo sebičnost. Ali, evo drugog, koga svi smatraju čestitim. On deli i poslednji zalogaj hleba sa gladnim, skida sa sebe odeću i daje je promrzlome. Moralisti, koji uvek govore svojim religioznim žargonom, žure da kažu, da on vodi princip ljubavi prema bližnjem do samoodricanja, da ga vodi osećanje koje sa egoizmom nema ništa zajedničko.

Dovoljno je, međutim, malo razmisliti pa da postane jasno da je, ako zanemarimo da su ova dva postupka imaju sasvim različite posledice po čoveka, njihov *motiv* isti – težnja ka zadovoljstvu. Kada

nje, veću zalihu radosti nego što treba našem postojanju“ – rekao je Gijo, rezimirajući tako sva pitanja morala u nekoliko istinitih redova koje je pozajmio od prirode.

Usamljeno biće pati. Ono oseća nekakvu zabrinutost kada svoje misli i osećanja ne može da podeli sa okolinom. Kada preživljava veliku sreću, čovek želi da svi oko njega znaju da on postoji, voli, živi, protestuje, bori se.

* * *

Istovremeno on oseća potrebu da ispolji svoju volju, svoje aktivno osećanje. Delatnosti, rad, postali su već potreba većine ljudi. Zato i muškarci i žene koje apsurdni uslovi života lišavaju korisnog rada, izmišljaju za sebe prazna, besmislena zanimanja i obaveze, kako bi pronašli neko polje aktivnosti za svoje snage. Oni izmišljaju bilo šta, neku teoriju, religiju, „društvenu obavezu“, da bi se ubedili kako čine nešto korisno. Ako igraju, to je uvek u dobrotvorne svrhe, ako osiromašuju trošeći na odeću, to je zato što čuvaju aristokratski prestiž. Ako ne rade baš ništa, i to je uvek u ime nekog principa.

Čovek uvek oseća potrebu da pomaže bližnjem, da da svoj doprinos progresu čovečanstva. U svakom slučaju, „svi ginu na tom zadatku“, govori Gijo. Potreba da se zajedničkoj stvari da vlastiti doprinos tako je velika da je nalazimo kod svih društvenih životinja, čak i na najnižim stepenicama njihovog razvoja. Jer šta je sva ta grozničava aktivnost koja se tako besplodno trači u politici, nego potreba da se vlastite snage ulože u kretanje točka istorije, ili bar radi učestvovanja u zajedničkom horu.

* * *

Međutim, jasno je da ta „plodotvornost volje“, ta žeđ za aktivnošću, uz siromaštvo osećanja i nedostatak *stvaralačke* moći uma, rađa samo nekog luđaka, na primer, Napoleona ili Bizmarka, koji su želeli da točak istorije okrenu unazad. S druge strane, i plodnost uma,

Unutrašnja svest o tome šta je čovek sposoban da učini predstavlja prvi korak ka shvatanju onoga što on mora da čini. Osećanje moralne dužnosti, koje je u životu poznato svakom čoveku, a koje su pokušavali da objasne na raznorazne mistične načine, nije ništa drugo do obilje života koje traži da se primeni, teži da se oslobodi. To je istovremeno svest o vlastitim moćima.

Svako nagomilavanje snaga vrši pritisak na postavljene prepreke. Ko može da deluje taj je dužan da deluje. I, da bi se očistio od misticizma, pojam o famoznoj moralnoj dužnosti svodi se na sledeći sud: život se održava samo pod ustovom da se širi.

„Biljke ne mogu da ne cvetaju. Ponekad cvetanje donosi smrt. Pa šta! Životni sokovi nastavljaju svoje kretanje napred“, govori mladi filozof-anarhista. Isto se događa i sa čovekom kada je pun snage i energije. Snaga se u njemu postepeno sakuplja i on izliva obilje svoga života. On daje bez računa jer drukčije ne može da živi. Pa šta i ako je osuđen na smrt, kao precvetao cvet! Život će se raširiti dalje, samo ako ga je tu bilo.

Budi jak! Neka se snaga tvojih strasti i uma prelijeva. Ti ćeš tada dati i drugima svoj razum, ljubav i aktivnu snagu. Eto na šta se svodi celo učenje o moralnosti, očišćeno od licemerja i istočnog asketizma.

Čovekova snaga, obilje životne energije koje ga pobuđuje da deli svoj razum, osećanja, aktivnosti, ne tražeći ništa za uzvrat – eto šta u čovečanstvu izaziva osećanje ushićenosti prema istinski moralnoj ličnosti.

Čovek jakog uma u kome ključa intelektualni život, prirodno teži da se izrazi. Misliti, a ne moći podeliti svoje misli sa okolinom, ne donosi nikakvo zadovoljstvo. Samo čovek siromašan duhom bojažljivo sakriva neku, s naporom stečenu ideju, da bi je na kraju zakitio svojim imenom. Misao dubokoumnog čoveka ključa, on je darežljivo rasipa i levo i desno, i pati ako svoje misli ne može da deli i da ih širi na sve strane. To je za njega ceo život.

Tako je i sa osećanjima. Mi ne možemo da zadovoljavamo sami sebe. „Mi imamo znatno više suza nego što nam treba za naše pat-

čovek koji daje svoju poslednju košulju ne bi ti tome nalazio zadovoljstvo on to ne bi ni učinio. On bi oteo hleb detetu ako bi mu to činilo zadovoljstvo, ali njemu je to odvratno jer on uživa u tome da daje i zato stvarno i daje.

Kada ne bi postojala opasnost da se pojmovi, koji već imaju određeno značenje, prilikom upotrebe u novom smislu pobrkaju, moglo bi se reći da je impuls ponašanja i jednog i drugog čoveka bio njihov egoizam. Neki su se stvarno tako izražavali da bi istakli tu misao, da bi ideju formulisali na način koji pogađa maštu i istovremeno uništava legendu prema kojoj dva navedena postupka vode dva različita motiva. Motiv je isti – težnja ka zadovoljstvu, odnosno, želja da se izbegne patnja.

Uzmimo nekog ozloglašenog nitkova, na primer Tjera, koji maltretira trideset pet hiljada Parižana, ili ubicu koji je zaklao celu porodicu da bi ogreznuo u razvratu. Oni to čine zato što u njima tada žudnja za slavom ili novcem nadjačava njihove ostale težnje. Samilost ili sažaljenje su u tom trenutku potpuno ugušeni drugim osećanjima, drugom žudnjom. Oni postupaju maltene kao automati da bi zadovoljili neku od potreba svoje prirode.

Ili, ako ostavimo po strani jake strasti i pogledamo samo neku ništariju – čoveka koji obmanjuje svoje prijatelje, laže na svakom koraku, čas da bi izmamio pare za kriglu piva, čas samo zbog razmetljivosti ili lukavosti. Pogledajmo buržuja koji potkrada svoje radnike da bi kupio brilijante ženi ili ljubavnici, ili bilo kog sitnog varalicu. Svi se oni samo povinuju svojim sklonostima, teže da zadovolje potrebe i da izbegnu patnju.

Ima nečeg neumesnog u poređenju sitnog varalice sa herojem koji ceo svoj život žrtvuje za oslobođenje ugnjetenih i izlazi na stratište, kao, na primer, ruski nihilisti. Prema jednome osećamo naklonost, a drugo nam je odvratno. Ako bi pitali takvog mučenika – na primer, ženu koju upravo čekaju vešala – ona će i u času kada izlazi na gubilište reći da ne bi menjala svoj život, život progonjene zveri, čak ni svoju smrt, za život nekog prevaranta koji živi potkradajući radnike. Jer, ona nalazi u svome životu, u borbi sa svemoćnim ču-

dovištima, najveće zadovoljstvo za sebe. Sve što izlazi iz okvira te borbe, sitne radosti i nevolje buržoaskog postojanja, izgleda joj tako bedno i jadno. „Vi ne živite, nego životarite“ – odgovoriće vam ona – „Ja sam živela!“

* * *

Razume se, mi govorimo o namernim, svesnim čovekovim postupcima, ostavljajući za kasnije one mnogobrojne nesvesne, skoro mahinalne, kojima je prepun veliki deo našeg života. Dakle, u svojim svesnim i razumnim postupcima čovek teži onome što mu donosi zadovoljstvo.

Neko se svakodnevno napija i dovodi sebe u stanje beslovesne životinje zato što traži u vinu uzbuđenje koje nedostaje njegovom nervnom sistemu. Drugi ne pije i odriče se vina, bez obzira na to da li mu ono donosi zadovoljstvo, da bi uživao u drugim radostima koje on pretpostavlja vinu. Ali zar on ne postupa isto kao lakomac koji se, preletevši pogledom jelovnik prazničkog ručka, odriče omiljenog jela da bi se prejeo drugim, koje je tada stavio na prvo mesto?

Šta god da čini, čovek uvek teži zadovoljstvu i izbegava patnju.

Kada se neka žena odriče svog poslednjeg zalogaja da bi ga dala prvome koga sretne, kada skida sa sebe poslednje dronjke da bi zagrejala drugu promrzlu ženu, a sama se trese od zime na palubi broda, ona to čini zato što bi neuporedivo više patila kada bi gledala gladnog i smrznutog nego kada sama gladuje i smrzava se. Ona izbegava patnju čiju jačinu poznaje samo onaj koji ju je i sam iskusio.

Australijanac, koga kao primer navodi Gijo, pati od same pomisli da još nije osvetio smrt svog srodnika. On kopni mučen sveću o svojem kukavičluku i oživljuje tek kada je izvršio čin osвете. Da bi se oslobodio osećanja koje ga tišti i povratio unutrašnji mir, koji predstavlja više zadovoljstvo, često je sposoban za junački podvig.

Kada gomila majmuna, videvši druga koga je lovac ustrelio, opседа šator i traži trup ne obazirući se na preteću cev puške, kada,

okružen poštovanjem i ulepšan legendom. Čovečanstvo ih idealizuje, uzima za junake svojih priča, pesama i romana. Kroz njihove likove ono se divi hrabrosti, dobroti, ljubavi i samopregoru, koji nedostaju velikom broju ljudi. Sećanje na njih prenosi se sa pokolenja na pokolenje. Nisu zaboravljeni ni oni koji su delovali u uskom krugu porodice ili prijatelja; sećanje na njih čuva se u porodičnim tradicijama.

Takvi ljudi su tvorci istinske moralnosti, one koja je jedina dostojna tog imena; sve ostalo su samo obični odnosi jednakosti. Da nije te hrabrosti i samopregora čovečanstvo bi se zaglibilo u žabokrečinu sitničarenja.

Najzad, drugi izgrađuju moral budućnosti, onaj koji će nastati kada se naša deca, odbacujući korist, budu vaspitavala na ideji da je energiju, hrabrost i ljubav najbolje primenjivati tamo gde je potreba za njima najživlja.

* * *

Hrabrost i samopregor su oduvek postojali. Nalazimo ih kod svih društvenih životinja. Kod čoveka postoje čak i u periodima opadanja.

I oduvek je religija pokušavala da prisvoji te podvige, da njima špekuliše radi svoje dobiti. To što i danas postoji, ona može da zahvali tome što je apelovala na hrabrost i samopregor. Ali, na to apeluju i revolucionari, posebno socijalisti.

Kada je trebalo da se objasni poreklo hrabrosti i samopregora, religiozni, utilitaristički i ostali moralisti pali su u zabludu koju smo već pomenuli. Čast da je otkrio istinsko poreklo hrabrog samopregora, mimo mističnih sila i merkantilističkih razloga koje su originalno smislili utilitaristi engleske škole, pripada mladom filozofu Gijou, koji je nesvesno bio anarhista. Tamo gde su Kantova filozofija, pozitivisti i evolucionisti pretrpeli neuspeh, filozofi-anarhisti utrljali su pravi put. „Hrabrost i samopregor potiču“ – govori Gijo – „iz svesti o vlastitoj moći. To je sam život koji se nakupio i ključa.“

Međutim, kada u društvu ne bi bilo poznato ništa drugo osim prostog principa jednakosti, i kada bi svako, pridržavajući se merkantilističkih shvatanja o pravičnosti, pazio da na svakom koraku daje svoj najmanji višak, bila bi to smrt za društvo. Iz naših odnosa nestao bi i sam princip jednakosti, jer je za njegovo podržavanje potrebno da se u životu ispolji nešto uzvišenije, jače i lepše od obične pravičnosti.

A to nešto se ispoljava.

Čovečanstvu nikada nisu nedostajala velika srca prepuna volje, uma, ljubavi, koja sve umne sposobnosti, svu aktivnost, ceo život daju u korist ljudskog roda ne tražeći ništa zauzvrat. Plodnost misli, osećanja i volje ispoljava se u najraznovrsnijim oblicima. Strasni istraživač istine se odriče svih životnih radosti, posvećujući se onome što, nasuprot tvrdnjama nezalica koje ga okružuju, smatra da je istina. Izumitelj živi samo u trenutku dok radi na svome izumu koji, prema njegovom mišljenju, treba da izmeni ceo svet. On zaboravlja na hranu i jedva bi se dotakao hleba da ga privrženica žena ne hrani kao dete. Strašnome revolucionaru se uživanje u umetnosti, naukama, radostima porodičnog života, čine gorkim sve dok ih ne dele svi ljudi. On radi bez obzira na nemaštinu i proganjanja. Mlađić, koji je, uprkos svim opisima ratnih strahota, poverovao na reč rodoljubivim legendama i svrstao se među dobrovoljce, maršira po dubokom snegu, gladuje i, na kraju, gine prostreljen kuršumom. Najzad, postoji bezbrojno mnoštvo manje blistavih i zato manje poznatih primera samoodricanja. Oni gotovo uvek ostaju nepriznati, ali uvek ih možemo pronaći, naročito među ženama. Potrudimo se da otvorimo oči i vidimo ono što leži u korenu ljudske prirode i što joj je do sada pomagalo, više ili manje uspešno, da se oslobodi okova, uprkos jarmu eksploatacije i vlasti.

* * *

Jedni u mraku anonimnosti, drugi na velikoj sceni, zalažu se za progres čovečanstva i ono to ne zaboravlja. Zato je njihov život

na kraju, predvodnik čopora ulazi u šator preteći lovcu, a zatim svojim jadikovanjima uspe da izmoli da ovaj vrati telo, a cela gomila s kricima odnosi to telo u šumu, tada se majmuni povinuju instinktu saosećanja koji je jači od svake misli o ličnoj bezbednosti. To osećanje nadvladava sva druga. Sam život gubi u njihovim očima vrednost sve dok se ne uvere da druga ne mogu da ožive. Ovo osećanje postaje tako mučno da jadne životinje rizikuju sve da bi ga se oslobodile.

Kada na hiljade mrava juri u gorući mravinjak, koji je zapalila ta zla životinja – čovek, i cele stotine ginu spašavajući svoje larve, njih vodi potreba da očuvaju potomstvo. Oni rizikuju sve da bi sa sobom poneli larve, oko kojih su se starali više nego bilo koja buržujka oko vaspitanja svoje dece.

Najzad, kada infuzorija, izbegavajući suviše tople zrake, kreće u potragu za umerenijom temperaturom, ili, kada biljke okreću cvetove ka suncu i zatvaraju latice pošto padne noć, tada se sva ta bića isto povinuju potrebi da izbegnu patnju i teže zadovoljstvu (mrav, isto tako kao Australijanac, hrišćanski mučenik, kao i mučenik anarhista).

Težiti uživanju i izbegavati patnju – to je univerzalni faktor (neki bi rekli zakon) organskog života u svetu. U tome je suština života. Kada ne bi bilo težnje ka zadovoljstvu, život ne bi bio moguć. Organizovana materija bi se raspala i život bi prestao.

* * *

Dakle, kakvi god da su čovekovi postupci, kakav god da je način njegovog ponašanja, on se uvek povinuje nalogu svoje prirode. Svi postupci, odbojni, neutralni ili privlačni, podjednako su određeni potrebama individue. Postupajući ovako ili onako, individua deluje prema tome šta predviđa da će joj doneti uživanje, odnosno sprečiti patnju.

Ta je činjenica potpuno utvrđena.

Eto šta čini suštinu takozvane teorije egoizma.

Sledi pitanje: da li smo ovim opštim zaključkom postigli napredak? Svakako, jesmo. Mi smo osvojili istinu i uništili one predrasude koje su koren svih ostalih. Taj zaključak izražava srž odnosa materijalističke filozofije prema čoveku.

Ali, zar odatle sledi i zaključak, koji smo požurili da izvedemo, da su svi čovekovi postupci jednaki? To ćemo sada razmotriti.

III

Već smo videli da svi čovekovi postupci (mislimo na razumne, to jest, svesne, a kasnije ćemo govoriti o nesvesnim) imaju zajedničko poreklo. Čestito ponašanje kao i poročno, uzvišeni samopregor isto kao i sitna prevrtljivost, prijatno ponašanje kao i odvratno – potiču iz istog izvora. Sve je to nastalo radi zadovoljenja odgovarajućih čovekovih potreba i ima za cilj postizanje zadovoljstva i izbegavanje patnje. Prethodna glava predstavlja sažet zaključak iz mnoštva činjenica kojima se to može dokazati.

Ovakvo objašnjenje je, razumljivo, izazvalo proteste onih koji su ostali obuzeti religioznim principima. U njemu više nema mesta za natprirodno. Napuštena je ideja o besmrtnosti duše. Jer, ako se čovek u svojim postupcima samo povinuje potrebama svoje prirode i ako je on, da tako kažemo, „svesni automat“, gde da se dene besmrtna duša, gde besmrtnost, poslednje utočište onih koji su iskusili premalo radosti a suviše patnje i maštaju o nagradi na onome svetu? Jasno je da su ljudi koji se više rukovode osećanjima nego razumom, vaspitavani na predrasudama a bez poverenja u nauku koja ih je često obmanjivala, odbijali objašnjenje koje im je oduzimalo i poslednju nadu.

* * *

Ali, šta možemo da kažemo o onim revolucionarima koji su, od početka prošlog veka do danas, uvek kada čuju prirodno objašnjenje ljudskih postupaka (teoriju egoizma, ako hoćete) žurili da izve-

VIII

Do sada smo govorili samo o običnim principima jednakosti. Protestovali smo, pozivali druge na protest protiv onih koji sebi daju pravo da prema drugima postupaju onako kako ne bi želeli da se postupa prema njima samima. Mi smo se bunili protiv onih koji ne žele da budu obmanjivani, eksploatisani, podvrgavani brutalnosti, prostituisani, a sebi dozvoljavaju da tako postupaju prema drugima.

Onda strahu od slobode nema mesta.¹ Mi odbijamo da sakatimo ličnost u ime bilo kog ideala: sebi dajemo samo to pravo da otvoreno izražavamo svoje simpatije i antipatije prema onome što smatramo dobrim ili lošim. Kada neko obmanjuje svoje drugove, u njegovom ponašanju se ispoljava njegova volja, njegov karakter. Neka bude! Ali, naš karakter, naša volja čine da mi preziremo prevaranta, a, ako je naš karakter takav, postupićemo otvoreno: nećemo takvom čoveku trčati u susret da bi ga primili u naručje i srdačno mu stisnuli ruku, kako se to obično radi. Njegovom aktivnom osećanju suprotstavićemo svoje, isto tako aktivno i snažno.

To je sve što mi smemo i treba da učinimo da bismo u društvu podržali princip jednakosti. Tako se on sprovodi u život.²

Sve će se to potpuno ostvariti svakako tek onda kada najozbiljniji uzroci kvarenja karaktera: kapitalizam, religija, sudstvo, vlast, prestanu da postoje. U velikoj meri to se sada ne samo pokazuje kao ostvarljivo, već se i ostvaruje.

* * *

¹ Od savremenih autora, ove ideje najbolje je u svojim dramama izrazio Norvežanin Ibsen, koga će u Francuskoj uskoro isto tako strasno čitati kao što ga već čitaju u Engleskoj. Eto čoveka koji je nesvesno bio anarhista.

² Već čujemo prigovore: „A ubica, a onaj koji izopačuje decu?“ Na to imamo jednostavan odgovor. „Prestupnik koji ubija samo zato što je žedan krvi izuzetno je retka pojava. To je bolesnik koga treba lečiti i izbegavati. Što se tiče razvratnika, pobrinimo se prvo da društvo ne razvraća osećanja naše dece i tada nećemo imati zašto da se plašimo te gospode.“

pa koji su smatrali dobrim. Mi nikome ne priznajemo to pravo i ne želimo ga ni za sebe.

Mi priznajemo neograničenu i punu slobodu ličnosti. Želimo da njeno postojanje bude potpuno i da se sve njene odlike slobodno razvijaju. Mi ne želimo ništa da joj namećemo. Time se vraćamo principu koji je Furije suprotstavljao religioznom moralu, govoreći: „Dajte čoveku aspolutnu slobodu, ne deformišite ga; religija je to već dovoljno učinila. Ne bojte se njegovih strasti. U slobodnom društvu one neće predstavljati nikakvu opasnost. Samo se vi sami ne odričite svoje slobode, ne dozvolite drugima da se pokoravaju, suprostavljajte jakoj antisocijalnoj težnji neke ličnosti svoje isto tako intenzivno socijalno osećanje.“

Što se tiče našeg svakodnevnog života, mi već sada dajemo slobodan tok našim osećanjima simpatije, i to činimo u svakom trenutku. Svi mi poštujemo moralnu snagu, a preziremo moralnu slabost, nemoć, nitkovluk. Svojim rečima, pogledima, osmesima, mi neprekidno izražavamo svoje zadovoljstvo povodom postupaka korisnih za društvo. Na svakom koraku mi izražavamo svojim pogledima i rečima odvratnost koju u nama izaziva podlost, laž, intriga, nedostatak moralne hrabrosti. Čak i onda kada, pod uticajem građanskog, to jest licemernog vaspitanja, pokušavamo da svoju mržnju sakrijemo pretvaranjem, koje će nestati kada nastane jednakost u međuljudskim odnosima, mi to ne možemo.

* * *

Ovo je dovoljno da prosuđivanje dobra i zla održavamo na visini i saopštavamo ga jedni drugima. To će biti izraženije kada u društvu ne bude bilo sveštenika i sudija, i biće lakše jer će moralni principi izgubiti karakter prinude i postaće prirodni odnosi ljudi jednakih među sobom. Sa uspostavljanjem takvih odnosa, u društvu će se pobuđivati moralna shvatanja višeg reda koja ćemo sada analizirati.

du isti zaključak kao mladi nihilista citiran na početku ovog traktata. Šta reći o onima koji su požurili sa usklikima: „Dole moralnost!“

Šta da kažemo o onima koji su, pošto su se ubedili da čovek postupa ovako ili onako da bi zadovoljio neku od svojih prirodnih potreba, požurili da zaključe da su sva čovekova delovanja jednaka, da uopšte nema dobra i zla. Po njima, isto je spasavati davljenika po cenu svog života i udaviti ga zbog časovnika. Mučenik, koji na gubilištu umire za oslobođenje čovečanstva i sitni prevarant koji obmanjuje svoje drugove stajali bi onda rame uz rame, pošto obojica teže postizanju zadovoljstva.

Moglo bi se reći da su oni bulaznili gluposti, ili da su nerazumni, kada bi dodali i to da nema ni dobrog ni lošeg mirisa, ni miomirisa ruže ni zadaha smrdljive smole, pošto je i jedno i drugo samo promena u molekulima; da ne postoje ni prijatan i gadan ukus, jer su gorko i slatko takođe rezultat promena u molekulima, da ne postoji ni lepota ni ružnoća, ni glupost i pamet, zato što je sve to rezultat hemijskih i fizičkih promena koje se odvijaju u samoj ćeliji organizma. Ali, kako oni ništa od toga ne govore, šta može da se zaključiti?

* * *

Naš odgovor je jednostavan. Mandevil, koji je na taj način raspravljao o ovom pitanju, 1723. godine, u *Basni o pčelama*, ruski nihilisti iz šezdesetih i sedamdesetih godina ili bilo koji savremeni pariški anarhista, misle tako zato i to ostaju zaglibljeni u predrasude svog hrišćanskog vaspitanja, a da toga nisu svesni. Bez obzira na to što sebe smatraju anarhistima, materijalistima i ateistima oni rasuđuju isto kao crkveni oci ili osnivači budizma. Zar nam ti dobri starčići nisu u stvari govorili: postupak će biti *dobar* onda kada predstavlja pobedu duha nad telom, on će biti *loš* ako je telo pobedilo duh, biće *neutralan* ako nisu pobedili ni duh ni telo. *To je jedini kriterijum za ocenu dobrih i loših postupaka*. I evo, naši mladi prijatelji ponavljaju za hrišćanskim ocima i budistima: to je jedini kriterijum za ocenu dobrih i loših postupaka. „Pogledajte životinje

, one nemaju besmrtnu dušu. One jednostavno prilagođavaju svoje delovanje zadovoljenju prirodnih potreba – *eto zašto* životinjski postupci ne mogu biti ni dobri ni loši. Oni su uvek neutralni i zato životinjama ne sleduje ni raj ni pakao, ni nagrada ni kazna.“

Naši prijatelji ponavljaju refren sv. Avgustina i svetog Šakija-Munija, govoreći: Čovek nije drugo do životinja, njegovo delovanje je prilagođeno isključivo zadovoljavanju njegovih potreba. Prema tome, kod ljudi ne može biti dobrih i loših postupaka – svi su neutralni.

Uvek ta prokleta ideja o kazni i odmazdi staje razumu na put. Večno to besmisleno nasleđe religioznog vaspitanja koje nalaže da se postupak smatra dobrim ako je izazvan natprirodnim nadahnućem i neutralnim kada tog natprirodnog motiva nema. To je još uvek isti anđeo na desnom i đavo na levom ramenu, čak i kod onih koji najviše ismevaju tu predrasudu „Izbacite đavola i anđela i tada više neću umeti da kažem da li je neki postupak dobar ili rđav, pošto nemam drugih kriterijuma za procenu.“ Još se oseća prisustvo popa sa njegovim đavolom i anđelom i ceo spoljašnji sjaj materijalističkog učenja nije dovoljan da ga pokrije. A što je još gore – *živ* je sudija koji jednima dosuđuje bičevanje, a druge nagrađuje. Ni anarhistički principi nisu dovoljni da se iskoreni ideja o nagradi i kazni.

E, pa, mi nećemo ni popa ni sudiju i jednostavno kažemo: „Kada smrdljiva smola širi svoj zadah, zmija ujeda i lažov obmanjuje, tada i biljka i životinja i čovek podležu potrebama svoje prirode. Neka bude tako! Ja se takođe povinujem svojoj prirodi kada mrzim biljke koje smrde, mrzim životinje koje ubijaju svojim otrovom, mrzim čoveka otrovnijeg od zmije. I ja ću se ponašati u skladu sa tim, ne savlađujući ni đavola sa kojim se ionako nisam ni upoznao, ni sudiju koga mrzim više nego zmiju. Ja, i svi koji dele moje antipatije, povinujemo se potrebama svoje prirode. Još samo jedno pitanje: na čijoj je strani razum, a time i snaga?“

Pozabavimo se ovim pitanjem i postaće nam jasno da, ako je svetim Avgustinima bio potreban drugi kriterijum razlikovanja dobra

raca, žena i dece) nego svi Džekovi zajedno, kada saznamo da su ga se dokopali oni hladnokrvni manijaci koji šalju Boraše na robiju da bi pokazali buržoaziji da stoje na strani njenih interesa – tada se naša mržnja preorijentiše. Ona prelazi na licemerno i kukavičko društvo, na njegove opštepriznate predstavnike.

Sve podlosti nekakvog Trboseka nestaju pred slikom vekovnog niza podlosti izvršenih u ime zakona, koji mi počinjemo da mrzimo. Sada je naše osećanje stalno razdvojeno. Mi shvatamo da smo više ili manje, namerno ili nenamerno saučesnici tog društva i više nemamo pravo da mrzimo. Imamo li onda pravo i da volimo? U društvu sazdanom na eksploataciji i ropstvu ljudska priroda se izopačuje.

Ali sa nestankom ropstva mi ćemo pomalo obnavljati svoja prava. Ponovo ćemo steći sposobnost da volimo i mrzimo, čak i u tako složenim slučajevima kao što je ovaj koji smo malo pre naveli.

* * *

Mi mrzimo laž i brutalnost, ne zato što su osuđeni moralnim kodeksima – mi te kodekse ignorišemo – već zato što laž i brutalnost vređaju osećanje jednakosti svakog čoveka za koga jednakost nije prazna reč. Oni revoltiraju posebno onoga koji je po svom mišljenju i delovanju pravi anarhista.

* * *

Kada bi se uvek primenjivao u životu, ovaj jednostavni, prirodni i očigledni princip bio bi dovoljan za izgradnju veoma uzvišene moralnosti, koja bi obuhvatila sve ono što su moralisti pretendovali da nas nauče.

Princip jednakosti rezimira sva moralistička učenja, ali on sadrži i nešto više, a to je poštovanje ličnosti. Proglašavajući svoje anarhističke principe jednakosti, mi se odričemo prava koje su moralisti umišljali da imaju, prava da deformišu ličnost u ime nekog princi-

Kada vidimo mladića kako povija leđa i tako skuplja grudi i pluća, savetujemo mu da se ispravi, da uspravi glavu i isprsi se. Savetujemo mu da diše punim grudima, šireći pluća, jer je to najbolja zaštita od sušice. Ali, istovremeno mu predajemo fiziologiju da bi upoznao funkciju pluća i sam se opredelio za ono držanje koje smatra najboljim.

To je, bez sumnje, sve što smo u mogućnosti da učinimo u oblasti moralnosti. Mi imamo pravo samo da damo savet, kome smo dužni da dodamo: „Pridržavaj ga se ako smatraš da je dobar“.

Ostavljajući svakome pravo da postupa kako mu padne na pamet, apsolutno odričući društvu pravo da kažnjava bilo koga, na bilo koji način, za bilo kakav antidruštveni postupak, mi se ne odričemo mogućnosti da volimo ono što smatramo da je dobro i da mrzimo ono što smatramo da je loše. Volimo i mrzimo, jer samo ko ume i da mrzi, ume da voli. Mi zadržavamo ovo pravo jer je taj princip dovoljan za održavanje i razvijanje moralnog osećanja svake zajednice životinja, a utoliko pre će biti dovoljan za podršku i razvoj moralnog osećanja ljudskog roda.

Mi tražimo samo jedno – uništenje svega što je u savremenom društvu prepreka slobodnom razvitku ta dva osećanja, svega što naše mišljenje odvlači na pogrešan put: države, crkve, sudija, sveštenika, vlasti i eksploatatora.

Sada, kada čujemo o nekom Džeku Trboseku, koji usmrćuje jednu za drugom na desetine žena, jadnih i siromašnih (ali u moralnom pogledu bar za tri četvrtine iznad buržujki), naša prva reakcija je mržnja. Ako bi naišli na njega pošto je zaklao neku ženu koja je naplaćivala šest sua za krevet mi bi ga na mestu ustrelili, ne razmišljajući da bi možda kuršum pre bio na mestu da je pogodio glavu vlasnika svratišta.

Ali, kada pomislimo na sve niskosti koje su ga dovele do tih ubistava, kada zamislimo mrak u kome on tumara progonjen slikama koje je pokupio iz odvratnih knjiga, ili idejama koje su mu usadile glupe priče, naše se osećanje deli. I, kada čujemo da je Džek pao u šake sudiji, koji je hladnokrvno pogubio sto puta više ljudi (muška-

i zla, u svetu životinja je uvek postojala znatno bolja osnova za to. Životinjski svet, počev od insekata pa sve do čoveka, odlično shvata šta je dobro a šta zlo, ne pitajući o tome ni Bibliju, ni filozofiju. Uzrok se opet krije u potrebama njihove prirode: u očuvanju vrste i, prema tome, u najvećoj mogućoj sreći za pojedinca.

IV

Da bi razgraničili dobro i zlo, starozavetni teolozi, budisti, hrišćani i muslimani pribegavali su božanskom nadahnuću. Oni su dobro znali da svaki čovek, bio on divljak, bio civilizovan, nepismen ili obrazovan, pokvaren ili dobar i častan, uvek polaže sebi račun o tome da li postupa dobro ili rđavo, naročito ako postupa rđavo. Ne nalazeći objašnjenje te činjenice, u njoj su videli božansko nadahnuće. Filozofi-metafizičari su, sa svoje strane, govorili o saznanju, o nekakvom mističnom imperativu, čime su samo zamenili jednu reč drugom. Ali, ni jedni ni drugi nisu uspeali da utvrde jednostavnu a impresivnu činjenicu da životinje koje žive u zajednici ne samo što isto tako dobro shvataju pojmove dobra i zla kao i čovek, nego su i njihova shvatanja dobra i zla istovrsna sa čovekovim, a kod predstavnika nekih klasa – insekata, riba, ptica, sisara – čak su istovetna.

Mislioni XVIII veka su to dobro uočili, ali je njihovo zapažanje bilo zaboravljeno. Na nama je obaveza da istaknemo ogroman značaj te činjenice.

* * *

Forel, originalni istraživač prirode mrava, dokazao je mnoštvom zapažanja i podataka, na primer, ovo: kada mrav praznog želuca sretne mrava koji je svoj trbuščić dobro napunio medom, on odmah traži od sabrata hranu. Kod ovih sićušnih insekata obavezno je da sit mrav povрати hranu da bi gladni drugovi mogli da se nahrane. Raspitajte se kod mrava da li je dobro da uskrate hranu drugim

članovima mravinjaka kada su sami već dobili svoj deo. Oni će vam nedvosmisleno odgovoriti svojim postupcima, i odgovor će biti da je to veoma rđavo. Prema mravu-egoisti ponašaće se surovije nego prema neprijatelju iz tuđeg roda. Ako bi se to dogodilo u vreme bitke između dve različite grupe, mravi bi prekinuli borbu da kazne egoistu. Ova činjenica je dokazana ogledima koji ne ostavljaju nikakvu sumnju. Ili, pitajte vrapce iz vaše bašte da li je dobro ne javiti celom malom društvu da je s vašeg prozora bačeno nekoliko mrva hleba da bi svi mogli da učestvuju u trpezi. Upitajte ih kako je postupio vrapčić koji je iz susednog gnezda ukrao komadiće slame a da se nije sam potrudio da ih sakupi. Vrapci će vam, složno ključanjem nasrnuvši na lopova, odgovoriti da je to veoma loše.

Pitajte i mrmote da li je dobro zagrađivati drugim mrmotima iste kolonije prilaz u podzemna skladišta. Odgovoriće vam, uzvraćajući škrtici raznim neprijatnostima, da je to veoma ružno. Pitajte, najzad, primitivnog čoveka, na primer Čukču, da li je dobro da uzme hranu iz šatora nekog od članova roda u njegovom odsustvu. Odgovoriće vam da bi to bilo veoma ružno ako je mogao sam da je nabavi. Ali, ako je bio malaksao i ako mu je bilo teško, imao je pravo da uzme hranu tamo gde ju je našao, ali je tada morao da ostavi svoju kapu, nož ili bar parče užeta vezanog u čvor. Tako bi, po povratku, odsutni lovac znao da ga je posetio drug, a ne skitnica. Takva bi predostrožnost oslobodila domaćina brige da se u blizini njegovog šatora nalazi lopov.

Možemo da navedemo na hiljade sličnih podataka i mogle bi da budu napisane čitave knjige koje bi pokazivale da su shvatanja dobra i zla kod čoveka i životinja ista.

* * *

Ni mrav, ni ptica, ni mrmot, ni divlji Čukča nisu čitali ni Kanta, ni svete oce, ni Mojsija. Ipak, svi imaju iste predstave o dobru i zlu. Dovoljno je da malo razmislimo o tome šta je u osnovi ovakvog shvatanja i biće nam jasno da i mravi, i mrmoti, i hrišćanski ili ateistički moralisti smatraju za dobro ono što je korisno za očuvanje

ovladava strast, čovek počinje da se koleba. Tada ćelije njegovog mozga stupaju u međusobnu borbu. Čovek će se u mislima staviti na mesto onoga ko je posredi. Upitaće se da li bi i sam hteo da prema njemu tako postupaju, i njegova odluka će biti moralnija ukoliko je uspeo da se identifikuje sa osobom čiju je čast ili potrebe bio spreman da naruši. Ili se u to umeša neki njegov drug i kaže: „Stavi se na njegovo mesto. Zar bi ti dozvolio da te on tako omalovažava?“ I to je sasvim dovoljno.

Dakle, principu jednakosti se obraćamo samo u momentu sumnje, dok u devedeset devet od sto slučajeva postupamo moralno po navici.

* * *

Nesumnjivo ste primetili da dosad nismo pokušavali ništa da propisujemo, već smo jednostavno opisivali kako stoje stvari u svetu životinja i ljudi.

U stara vremena crkva je zastrašivala mukama pakla da bi moralizovala ljude; svima je poznato kako je u tome uspevala – ona ih je demoralisala. Sudija preti robijom, bičevima, vešalima, i sve to u ime istih principa zajedništva koje je on sam izigrao u društvu i na taj način ga moralno iskvario. A autoriteti svih mogućih boja vapiju o propasti društva pri samoj pomisli da sudija, zajedno sa sveštenikom, može da nestane sa lica zemlje.

Što se nas tiče, mi se ne bojimo da odbacimo sudiju i presude. Zajedno sa Gijoom, mi čak poričemo svaku sankciju, svaku vrstu moralne prinude. „Radi šta hoćeš i kako hoćeš“ – kažemo jer smo ubeđeni da će većina ljudi, prosvetujući se i odbacujući put naše savremenosti, delovati određeno – u korist društva, kao što verujemo da će dete kad-tad da prohoda uspravno, a ne četvoroonoške, jer njegovi roditelji pripadaju ljudskom rodu. Mi možemo jedino da damo savet, a i tada se ograđujemo: „Ovaj savet postaje obaveza samo onda kada se, iskustvom i posmatranjem, sam uveriš da je korisno da ga se pridržavaš“.

Čovečanstvo nikada ne poriče pravo na upotrebu sile – na bari-kadama ili na pustom raskršću – onima koji su to pravo već stekli. Ali, da bi takvi postupci mogli da vrše dubok uticaj na umove, neop-hodno je da to pravo stvarno bude stečeno. U protivnom, postupak je, bio koristan ili štetan, običan akt brutalnosti, bez ikakvog zna-čaja za idejni napredak. Smatraće ga samo za premeštanje moći, za prostu zamenu jednog eksploatatora drugim.

VII

Do sada smo govorili o čovekovim svesnim delovanjima (onima o kojima on razmišlja). Pored tog svesnog života odvija se i neupad-ljivo obimniji nesvestan život, koji je često ignorisan. Posmatraj-mo samo na koji način se oblačimo ujutru, kada pokušavamo da zakopčamo dugme izgubljeno prethodnog dana, ili pružamo ruku da dohvatimo predmet koji smo sami premestili. I ova posmatra-nja dovoljna su nam da steknemo predstavu o nesvesnom životu i shvatimo kako on ima značajnu ulogu u našem postojanju.

Oko tri četvrtine naših odnosa sa drugim ljudima čine nesvesne aktivnosti. Svako na svoj način govori, osmehuje se, mršti, uzbu-đuje ili ostaje smiren za vreme svađe. Sve to mi činimo a da ne razmišljamo, jednostavno po navici nasledenoj od naših ljudskih i dočovečanskih predaka (obratite pažnju na to kako su izrazi lica čoveka i životinje kada se ljute slični), ili namerno i nenamerno ste-čenoj. Naše ponašanje prema okolini pretvara se u naviku. Čovek koji stekne najviše dobrih navika biće svakako bolji nego neki do-bar hrišćanin koji tvrdi da ga na zlo uvek navodi đavo, i koji se od zla uzdržava samo prizivajući muke pakla ili blaženstvo raja.

Postupati prema drugima onako kako bismo hteli da postupaju sa nama – prelazi kod ljudi i kod svih društvenih životinja prosto u naviku do te mere da se čovek obično i ne pita kako treba da postupi u nekoj situaciji, već postupa dobro ili rđavo ne razmišljajući. Samo u izuzetnim slučajevima, kada su okolnosti veoma složene ili kada

vrste, a za loše ono što tome šteti. Ne ono što je korisno ili štetno za pojedinca, kako su tvrdili Bentam i Mil, već ono što je korisno, odnosno štetno, za celu vrstu.

Na taj način, ideja dobra i zla nema ničeg zajedničkog sa religi-oznim ili mističnim saznanjem: ona je prirodna potreba životinjske rase. Kada osnivači religija, filozofi i moralisti govore o božanskoj ili metafizičkoj suštini, oni samo prežvakavaju ono što svaki mrav i svaki vrapac praktikuju u svome malom društvu: „Da li je to ko-risno za društvo? Ako jeste, onda je *dobro*.“ „Da li je to štetno za društvo? Ako jeste, onda je *rđavo*.“

* * *

Ova ideja, kod nižih životinja, možda ograničena, na višim stup-nevima razvoja životinjskog carstva postepeno se proširuje. Ali, njena suština ostaje ista. Kod mrava ona ne prelazi okvire mravi-njaka. Svi običaji solidarnosti, sva pravila života u zajednici, prime-njuju se ravnopravno na sve članove istog mravinjaka. Obavezno je davati hranu iz svog grla članovima svog mravinjaka, ali ne i drugima. Spajanje dva mravinjaka u zajedničku porodicu može da se dogodi samo u izuzetnim slučajevima, na primer, kada su oba u nevolji. Isto tako su vrapci Luksemburškog parka u međusobnim odnosima izrazito solidarni, ali bi se žestoko sukobili sa vrapcem Monškog skvera ako bi se on ohrabrio da uleti u Luksemburški park. Čukča će tretirati Čukču iz tuđeg plemena kao čoveka na ko-ga su neprimenljivi običaji njegovog plemena. Njemu je dopušteno da prodaje predmete tuđincu. (Prodavati znači uvek više ili manje potkradati kupca, odnosno, jedan uvek biva prevaren – prodavač ili kupac.) Prodavati nešto članu svoga roda bio bi prestup, njemu se uvek *daje*, bez računa.

Shvativši najzad da je veza između njega i poslednjeg Papuan-ca bliska, mada na prvi pogled izmiče, civilizovani čovek će svoje principe solidarnosti proširiti na ceo ljudski rod, čak i na carstvo životinja. Ideja se proširuje, ali, njena suština ostaje uvek ista.

S druge strane, shvatanja dobra i zla menjaju se zavisno od stepena inteligencije i povećavanja obima znanja. Ovi pojmovi nisu neosporni. Prvobitni čovek mogao je da smatra da je veoma dobro, tj. korisno za pleme, da jede svoje ostarele roditelje kada oni postanu u suštini veoma teško breme za zajednicu. Mogao je da smatra da je dobro, tj. isto tako korisno za zajednicu, da ubija novorođenčad, ostavljajući u životu samo dvoje-troje u svakoj porodici, da bi majke mogle da ih doje do treće godine i da ih ne podižu u oskudici. Sada su se pojavile nove ideje, ali i sredstva za život nisu ista kao u kameno doba. Civilizovani čovek nalazi se u drukčijim uslovima nego divljak, koji je morao da bira između dva zla: da jede ostarele roditelje ili da gladuje i da ne može da prehrani ni stare ni mlade članove porodice. Ova vremena mi teško možemo da zamislimo u svojoj mašti, ali treba to umeti pa shvatiti da su u tadašnjim uslovima razmišljanja poludivljeg čoveka bila ispravna. Zar ne vidimo kako je stanovništvo Okeanije postalo žrtva skorbuta onda kada su misionari uspeli u tome da domoroci ne jedu svoje roditelje i neprijatelje?

Menjaju se mišljenja, menjaju se shvatanja o tome šta je korisno ili štetno za očuvanje vrste, ali suština ostaje nepromenjena. I, ako bismo hteli da u jednoj rečenici rezimiramo celu filozofiju životinjskog carstva, pokazalo bi se da se mravi, ptice, mrmoti i ljudi sastaju u jednoj tački. Hrišćani govore: „Ne čini bližnjem ono što ne želiš da čine tebi“, i dodaju: „u protivnom, sleduje ti pakao“. Moral, koji se izvodi iz istraživanja karaktera životinjskog carstva u celini, znatno je višeg reda i rezimira se ovako: „Postupaj prema drugima onako kako bi želeo da postupaju prema tebi“ – i dodaje: „upamti dobro da je to samo savet“, ali je taj savet rezultat dugog niza ispitivanja društvenih životinja, uključujući tu i čoveka. Postupati u skladu sa tim principom već je prešlo u naviku. Bez njega nije moguće postojanje društva i nijedan narod ne bi bio kadar da pobeđi prirodne prepreke sa kojima mora da se bori.

Da li ovaj tako jednostavan princip stvarno proizlazi iz istraživanja karaktera carstva društvenih životinja i ljudskog društva? Na-

juri svom drugu, takođe lekaru i prognaniku: „Brzo mi daj strihnin, preklinjem te. Pogledaj ovu ruku! Shvataš li šta to znači? Za koji sat, ili još pre, počće napad besnila, i ja ću pokušati da ugrizem tebe i druge prijatelje. Vreme ne čeka. Brzo strihnin, treba da umrem!“

Osećajući da postaje zmija otrovnica, tražio je da ga ubiju. Njegov drug se dvoumio; želeo je da isproba lek protiv besnila. Sa jednom hrabrom ženom počeo je da prati i... kroz dva sata lekar se, sa penom u ustima, bacio na njih da ih ugrize; zatim je dolazio sebi, tražio strihnin – i ponovo padao u besnilo. Umro je u groznim grčevima. Koliko bi još mogli da navedemo takvih primera, koje su proverili naši istraživači! Dobar čovek smatra da je bolje da umre nego da postane uzrok tuđe patnje.

Eto odakle čoveku saznanje da postupa dobro (i odobrenje onih koje poštuje mu potvrđuje) kada ubija zmiyu otrovnicu ili tiranina.

* * *

Perovska i njeni drugovi ubili su ruskog cara, i celo čovečanstvo je, bez obzira na odvratnost prema krvoproliću, bez obzira na simpatije prema onome koji je oslobodio svoje seljake, priznalo da su oni imali pravo na taj čin.

Zašto? Ne zato što bi smatrali da je to korisno (tri četvrtine čovečanstva još u to sumnja), već zato što je svako osećao da Perovska i drugi ni za kakva blaga sveta ne bi dozvolili da sami postanu tirani. Čak su i oni kojima ta drama nije poznata u celini ubeđeni da je taj postupak pokazao nezadovoljstvo mladih ljudi, ne pokušaj dvorskog prevrata ili težnju ka vlasti već mržnju prema tiraniji, mržnju dovedenu do samoodricanja i smrti. „Ovi ljudi“ – govore o njima – „osvojili su pravo da ubiju.“ O Lujzi Mišel govore: „Ona je imala pravo da pljačka.“ Kada spominju teroriste, koji su, hraneći se suvim hlebom, ukrali ceo milion ili dva iz Herzonske državne blagajne, preduzimajući, sa rizikom sopstvene pogibije, sve predostrožnosti da skinu odgovornost sa čuvara koji je zapetom puškom čuvao kasu, kažu: „Oni su imali pravo da ukradu.“

S kojim pravom smete da eksproprišete eksploatatora? Odakle vam pravo da ubijate čak i zmiju otrovnicu, a kamoli tiranina?“

S kojim pravom? A šta vi podrazumevate pod tim čudnim terminom, pozajmljenim od zakona? Postavljate li vi sebi pitanje da li je vaš postupak dobar kada ga izvršavate i da li ga odobravaju oni koje vi poštujete? Ako postavljate ovo pitanje, onda će naš odgovor biti vrlo jednostavan.

Naravno, mi imamo pravo na upotrebu sile, jer sami tražimo da nas ubijaju kao otrovne životinje ako preduzmemo najezdu na Tonking ili zemlju Zulua, koji nam nikada nisu učinili ni najmanje zlo. „Ubijte nas, ako se ikada svrstamo uz pristalice najezde“ – govorimo mi svojim sinovima i drugovima. Naravno, zato što tražimo da i nas eksproprišu. Da, nas same, ako ikada izneverimo svoje principe, ovladamo nasleđstvom, pa makar nam ono palo s neba, i izrabljujemo bližnje. Naravno, zato što svaki dobar čovek unapred zahteva da ga ubiju ako se preobrati u zmiju otrovnicu, traži da mu u srce zariju kamu ako zauzme mesto tiranina svrgnutog s trona.

* * *

Od stotinu ljudi koji imaju porodicu, moguće je izbrojati devedeset takvih koji će, predosetivši približavanje ludila (tj. gubitak kontrole nad svojim ponašanjem), pokušati samoubistvo iz straha da će pričiniti zlo onima koje vole. Dobar čovek je spreman da umre istog trena kada oseti da postaje opasan za one koje voli, pre nego što se ta opasnost ostvari.

Jednom je, u Irkutsku, besan pas ujeo lekara i fotografa. Fotograf je ispekao svoju ranu užarenim gvožđem, dok se lekar za tu operaciju ograničio na neku ljutu, nagrizajući smesu. On je bio mlad, dobar i pun života (tek što je počeo da izdržava robiju na koju ga je vlast osudila zbog požrtvovanog delovanja za stvar naroda). Obrazovan i inteligentan, činio je čuda u lečenju i bolesnici su ga obožavali. Nakon šest nedelja on primećuje da ugrizena ruka počinje da otiće. Lekar tu nije mogao da pogreši: to je bio početak besnila. On

lazi li on u njima potvrdu, i kako se, nastavljajući da se razvija, postepeno pretvara u naviku? Sada ćemo se potruditi da to ispita-

mo. Čovek uvek ima pojmove dobra i zla. Koliko god da je razvijena njegova inteligencija, ili, suprotno, koliko god da su njegove ideje zamagljene predrasudama i egoističkim interesima uopšte, on smatra da je dobro ono što je korisno za društvo u kome živi, a loše ono što je za društvo štetno.

Ali, odakle potiče taj stav, često toliko nejasan da se jedva može razlikovati od emocije?

Milionima ljudi nikada nije padalo na pamet da razmišljaju o ljudskom rodu. Njihovi pojmovi o tome protežu se u najvećem broju slučajeva na klan i porodicu, ređe na naciju, a najređe na ljudski rod. Kako je onda moglo da se dogodi da ljudi smatraju za dobro ono što koristi ljudskom rodu? I kako su oni postizali solidarnost u samim klanovima uprkos svojim uskoegoističkim interesima?

V

To je interesovalo mislioce svih vremena, a i sada ih zanima. O toj temi se svake godine pišu čitave biblioteke.

Izložićemo svoj pogled na to pitanje i usput primetiti da tumačenja mogu da variraju, ali činjenica ostaje neosporna i očigledna, sa svim svojim posledicama, čak i onda kada se naše objašnjenje pokaže kao netačno ili nepotpuno. Mi ne moramo da znamo kako su nastale planete koje kruže oko Sunca, ali one će svejedno kružiti, a jedna od njih će i nas nositi sa sobom kroz prostor.

* * *

Već smo govorili o objašnjenju koje o tome daje religija. Čovek razlikuje dobro od zla samo zato, govore crkveni oci, što mu je bog usadio te pojmove. Čoveka se ne tiče šta je korisno ili štetno: njemu

ostaje jedino da se povinuje zamisli svoga tvorca. Nećemo se zadržavati na ovom objašnjenju, plodu straha i neznanja primitivnog čoveka. Krenimo dalje.

Drugi su, slično Hobsu, pokušavali da objašnjenje pronađu u zakonu. Prema njihovom mišljenju, zakon je doprineo razvoju čovekovog osećanja pravednosti i nepravednosti, dobra i zla. Naši će čitaoci sami moći da daju odgovarajuću ocenu ovog objašnjenja. Oni znaju da je zakon jednostavno iskoristio socijalni instinkt čoveka, da bi mu uz prihvaćene moralne zapovesti podmetnuo poretku koji koriste eksploatatorskoj manjini i protiv kojih se ljudi bune. Umesto da je doprineo razvoju osećanja pravednosti, zakon ga je izopačio. Prema tome, idemo dalje.

Takođe se nećemo zadržavati na mišljenjima militarista. Oni tvrde da se čovek ponaša moralno iz ličnog interesa i zaboravljaju na osećanje solidarnosti sa čovečanstvom koje, ma kako mi objašnjavali njegovo poreklo, uvek postoji. U njihovom mišljenju već je sadržan delić istine, ali to je još daleko od cele istine, pa prema tome, idemo još dalje.

Jedino misliocima XVIII veka pripada, iako samo delimično, otkriće porekla moralnog osećanja. U svojoj izvanrednoj knjizi, koju je sveštenstvo dočekalo dubokim ćutanjem i koja je malo poznata i većini mislilaca ateista, Adam Smit se približio odgonetki istinskog porekla moralnosti. On ga ne traži u religioznom i mističnom osećanju i nalazi ga u jednostavnom elementu saosećanja.

Vi vidite, na primer, kako odrastao čovek tuče dete. Zna da udarci pričinjavaju detetu bol. Mašta vas primorava da živo osećate zlo koje mu čine, ili vam o tome jasno govore njegovi jecaji i izraz patnje na njegovom licu. Ako niste kukavica, vi ćete se brzo baciti na nasilnika, otećete dete toj zveri. Za objašnjenje moralnih osećanja biće dovoljan još jedan primer. Što je bogatije razvijena vaša mašta, možete bolje da zamislite kako se oseća biće koje muče, i utoliko će vaše moralno osećanje postati intenzivnije i izoštrnije. Što je razvijenija vaša sposobnost da se postavite na mesto drugoga, življe ćete osećati zlo koje mu čine, uvrede koje mu nanose, neprav-

nećemo da nam otimaju plodove našeg rada. Zar time ne govorimo da poštujemo i neprikosnovenost proizvoda rada drugih? Jer, zaista, na osnovu čega smemo da zahtevamo jedan odnos prema nama, a da, istovremeno, dajemo sebi pravo da se potpuno drukčije odnosimo prema drugima? Zar nismo onda i mi, nekom čudnom slučajnošću, ista ona „plava krv“ Kirgiza koja ima pravo da se prema drugima ponaša kako joj se prohte? Pri toj pomisli, u nama glasno protestuje iskonsko osećanje jednakosti. Jednakost u uzajamnim odnosima, i solidarnost koja odatle proizlazi, najmoćnija su oružja životinjskog carstva u borbi za opstanak. Jednakost – to je pravičnost. Proglašavajući sebe anarhistima, mi unapred izjavljujemo da se odričemo da prema drugima postupamo drukčije nego što bi hteli da se postupa sa nama. Izjavljujemo da nećemo trpeti nejednakost, koja nekima omogućuje da u potrebe svoju moć, lukavstvo ili veštinu na način sa kojim se mi ne slažemo.

Opšta jednakost, sinonim pravičnosti, predstavlja suštinu anarhizma. Do đavola sa „plavom krvi“, koja sebi daje pravo da izigrava poverenje bližnjeg! Mi je nećemo i uništavaćemo je u svakoj prilici. Mi ne objavljujemo rat samo apstraktnoj Trojici u liku zakona, religije i vlasti. Mi objavljujemo rat čitavoj bujici laži, lukavosti, eksploatacije, pokvarenosti, poroka, jednom reči – nejednakosti, kojom su oni prepunili sva srca. Mi objavljujemo rat čitavom njihovom ponašanju, čitavom njihovom načinu mišljenja. Podanici, prevareni, izrabljivani, prostitutke itd. vređaju, pre svega, naše osećanje pravičnosti i mi više nećemo ni prostitutke, ni prevarene, ni verne podanike!

* * *

Možda će nam reći, najzad to se već često događalo: „Pa, ako vi mislite da uvek treba postupati prema drugima tako kako biste hteli da se postupa sa vama, s kakvim pravom smete da primenjujete silu, bez obzira na okolnosti? S kakvim pravom smete da uperite topove na civilizovane ili varvare, koji vrše najezdu na vašu zemlju?

četvoronoške nego što bi se odrekao moralnog osećanja, jer je ono u evoluciji animalnog života prethodilo uspravnom stavu čoveka. Ono je urođena sposobnost, isto kao i osećaj mirisa ili dodira.

* * *

Što se tiče zakona i religije, koji su i sami propovedali ovaj princip, mi dobro znamo da su ga oni izigrali da bi zaštitili svoj posed – propise donesene u korist osvajača, eksploatatora i popova. Kako bi oni uspeli da vrše uticaj na umove, bez principa solidarnosti, čija je pravednost opštepriznata? Religija i zakon su se zaklanjali iza tog principa, kao i vlast koja je već uspela da nametne svoj autoritet, pozirajući u ulozi zaštitnika slabijeg od jačeg.

Odbacivši zakon, religiju i vlast, čovečanstvo ponovo ovladava moralnim principom, koji je dopustilo da mu ukradu, i kritikom ga čisti od laži, kojima su ga sveštenik, sudija i vladar trovali i što još i danas čine.

Ali, bilo bi nerazumno odbacivati moralni princip zato što su se njime koristili crkva i zakon. To bi bilo isto kao kada bismo odlučili da se ne peremo, da upotrebljavamo za hranu svinjetinu zaraženu trihinom i negiramo komunističku svojinu nad zemljom, zato što Koran propisuje svakodnevno umivanje, higijeničar Mojsije zabranjuje Jevrejima svinjetinu, a Šerijat (dopuna Korana) zahteva da se zemlja koja u toku tri godine ostane neobrađena vrati u opštinsko vlasništvo.

Pored toga, zar princip koji nalaže da sa drugima postupaš onako kako želiš da se postupa sa tobom, nije u suštini isti onaj princip jednakosti koji leži u osnovi anarhizma? Kako bi bilo moguće nazivati se anarhistom, a ne sprovesti u život princip anarhizma?

Mi nećemo vlast nad sobom. Zar samim tim ne izjavljujemo da ni sami ne želimo da vladamo bilo kime? Mi nećemo da nas obmanjuju, želimo da nam uvek govore samo istinu. Zar upravo time ne izjavljujemo da ni mi sami nećemo nikoga da lažemo i da se obavezujemo da uvek govorimo istinu, samo istinu i celu istinu? Mi

du čija je on žrtva, i utoliko ćete više biti skloni da ise suprotstavljate zlu, vređanju i nepravедnosti. I što se više budete navikavali da, pod dejstvom okolnosti, (uticajem okolnih ljudi ili intenziteta vaše mašte i misli, delujete kako vas oni usmeravaju, vaše moralno osećanje će se razvijati i jačati i više će dobijati moć navike.

Takvu misao razvija Smit, ilustrujući je velikim brojem primera. Knjigu o tome napisao je u mladosti, ali je ona neuporedivo značajnija od *Političke ekonomije*, koja je proizvod kasnijeg perioda. Oslobođen svih religioznih predrasuda, on je objašnjenje moralnosti tražio u fizičkim pojavama ljudske prirode i zato je crkvena i svetovna popovština čitavo stoleće držala tu knjigu pod zabranom. Adam Smit nije shvatio – i to mu je bila jedina greška – da element saosećanja pretvoren u naviku postoji kod životinja isto kao i kod čoveka.

Neka ne zamere vulgarni popularizatori Darvina, koji u njegovim delima ignorišu sve što nije preuzeto od Maltusa; osećanje solidarnosti je preovlađujuća karakteristika svih životinja koje žive u zajednici. Istina, orao proždire vrapca, vuk tamani mrmote, ali i vukovi i orlovi pomažu jedni drugima u lovu, a vrapci i mrmoti su toliko solidarni u svojoj zaštiti od grabljivaca da samo bena može ovima da padne u kandže. U svakom društvu životinja solidarnost predstavlja prirodni zakon, znatno važniji od famozne borbe za opstanak, koju buržuji slave na sve strane da bi mi na kraju od toga otupeli.

Kada izučavamo životinjski svet i pokušavamo da razjasnimo problem borbe za opstanak, koju svako živo biće vodi protiv nepovoljne sredine i neprijatelja, primećujemo da više šansi da pobedi ima ono društvo u kome su razvijeniji principi jednakosti i solidarnosti i u kome su oni prešli u naviku. Što življe svaki član zajednice shvati svoju solidarnost sa drugima, više će se kod svih članova društva razviti dva glavna činioca svakog progressa: hrabrost, sa jedne strane, i slobodna individualna inicijativa, sa druge. Nasuprot tome, što se više gubi osećanje solidarnosti u društvu ili maloj grupi životinja, a to se događa u slučaju izuzetne oskudice ili

izuzetnog obilja hrane, više i ova dva faktora progresa (hrabrost i individualna inicijativa) opadaju, da bi na kraju nestali. Na taj način dovedeno do propasti, društvo je osuđeno da padne pred neprijateljem. Bez uzajamnog poverenja borba nije moguća. Bez hrabrosti, bez inicijative, bez solidarnosti, nema pobeđe i poraz je neminovan.

Na kraju ćemo se vratiti ovom pitanju i moći ćemo da pokažemo na mnogobrojnim primerima da je u svetu čoveka i životinja zakon solidarnosti – zakon progresa, i da princip uzajamne pomoći, kao i hrabrost i individualna inicijativa, donose pobeđu onoj vrsti koja je bolje naučila da ih primenjuje. Za sada je dovoljno da konstatujemo ovu činjenicu. Čitaocu će samome biti jasno koliko je ona značajna za pitanje kojim se bavimo.

* * *

Zamislite tu solidarnost, koja deluje već vekovima, počev od prvih zametaka životinjskog života na zemljinoj kugli. Kada zamislite kako se to osećanje postepeno pretvaralo u naviku i nasleđem se prenosilo sa najprostijih, mikroskopskih organizama na više stepenice potomaka (insekte, ptice, gmizavce, sisare i čoveka) shvatićete poreklo moralnog osećanja, koje je životinji neophodno isto kao i hrana ili organ koji je vari.

Prinučeni smo da budemo kratki, da bi ovo obimno pitanje stalo na nekoliko stranica, ali i to je dovoljno da se dokaže da u njemu nema ničeg mističnog i sentimentalnog. Bez solidarnosti individue i vrste životinjski svet ne bi mogao da se razvija i usavršava. Naj-savršenije biće na Zemlji danas bi bilo parčence protoplazme koje pliva u vodi, a pitanje je da li bi i ono postojalo, jer i prvi agregati ćelija već predstavljaju udruživanje u borbi.

VI

Dakle, ako posmatramo zajednice životinja kao obični razumni istraživači, a ne kao zainteresovani buržui, zaključićemo da prin-

cip „postupaj prema drugima tako kako bi želeo da drugi postupaju prema tebi u analognim slučajevima“ – susrećemo svuda gde postoji zajednica.

Kada detaljnije proučimo razvoj ili evoluciju životinjskog sveta, otkrićemo (zajedno sa zoologom Keslerom i ekonomistom Černiševskim) da je taj princip, koji se izražava rečju „solidarnost“, odigrao u razvitku životinjskog carstva daleko značajniju ulogu od ma kakve prilagođenosti, koja je mogla da bude rezultat borbe između jedinki za svoju dobit.

Očigledno je da se princip solidarnosti primenjuje još češće u ljudskim zajednicama. Jasan primer za praktičnu primenu principa solidarnosti pružaju nam već zajednice majmuna koji su na višem stepenu životinjske lestvice. Čovek čini još jedan korak na tom putu. Jedino mu to omogućuje da sačuva svoj slabšni rod u neprijateljskoj sredini i da razvije svoje intelektualne sposobnosti. Čak i prilikom proučavanja primitivnih zajednica, koje su i danas na nivou kamenog doba, naći ćemo da se i u njima, u velikoj meri i prema svim članovima, primenjuje princip solidarnosti.

* * *

Eto zašto osećanje solidarnosti i njegova praktična primena ne nestaju ni u najmračnijim istorijskim epohama. Ovaj princip dominira u idejama većine ljudi čak i u prolaznim periodima tiranije, ropstva, eksploatacije kada je odbačen, i ukorenjen je tako duboko da izaziva eksploziju protiv nezadovoljavajućeg režima – revoluciju. To je potpuno razumljivo, i da nije tako, društvo bi bilo osuđeno na propast.

Ovo osećanje ostaje, i mora da ostane, kod ogromne većine životinja i ljudi u obliku stečene navike – principa, koji je očigledan čak i onda kada ga mi nismo svesni u svom ponašanju. Kroz nas progovara čitava evolucija životinjskog carstva, a ona je veoma, veoma duga i broji stotine miliona godina. I kada bi hteli da se otarasimo te navike, to ne bi bilo moguće. Čovek bi pre počeo da puži